UNIWERSYTET ZIELONOGÓRSKI IN GREMIUM 18/2024
Studia nad Historią, Kulturą i Polityką DOI 10.61826/ig.vi18.461 ISSN 1899-2722
s. 59-76

Miron Wolny
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: 0000-0001-7835-128X

HANNIBAL ARCHITEKTEM PLANÓW PRUSJASZA I?

Ostatnie lata życia i polityczno-militarnej aktywności Hannibala – bohatera drugiej wojny punickiej, osłonięte są gęstym woalem tajemnicy. Ostatnią przystanią w jego wędrówce miał być dwór króla Bitynii Prusjasza I[1], który gościł Kartagińczyka, wykorzystując jakoby jego talenty do politycznej i militarnej współpracy[2], aż do momentu, gdy zagrożony schwytaniem przez Rzymian Hannibal popełnił samobójstwo[3]. W kontekście polityki hellenistycznej realizowanej w pierwszym dwudziestoleciu II w. p.n.e. Kartagińczyk stał się aktorem drugiego planu, a rekonstrukcje jego ostatnich działań stanowią na ogół konieczny dodatek domykający poświęcone mu biografie[4]. Spojrzenie na przypisywaną jego osobie rzekomą moc sprawczą w zakresie kreowania polityki uzależnione jest w głównej mierze od ocen ferowanych przez historiografię, zwłaszcza asocjacje, jakie zaszczepił w badaniach Gilbert Charles-Picard, pragnący dostrzec w rzymskim adwersarzu polityka światowego formatu – dalekowzrocznego twórcę szerokiej koalicji, mającej na celu powstrzymanie imperialistycznej machiny rzymskiej[5]. Nie zmienia to jednak faktu, że nadal brakuje bardziej szczegółowych analiz podejmujących próbę zdefiniowania roli Hannibala jako architekta pewnego fragmentu polityki hellenistycznej[6].

Przypadek relacji pomiędzy Barkidą a Prusjaszem I wydaje się posiadać stosowny potencjał do redefiniowania antyrzymskiej roli Kartagińczyka, działającego na

[1] W kwestii rozgraniczenia panowań Prusjasza I i Prusjasza II należy zauważyć, że z danej Strabona logicznie wynika, że Prusjasz I to ten sam władca, który przywitał Hannibala na swoim dworze, zob. Strab. 12.4.3; C. Habicht, *Prusias I*, „Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft" 23.1, Stuttgart 1975, kol. 1103.

[2] Iust. 32.4.1-8; Nep. *Hann*. 10.2-12.6; Plut. *Flam*. 20.2-11.

[3] Liv. 39.51.7 in.; Plut. *Flam*. 20.10-11; M.D. Camapanile, *Del bere sangue di toro e delle morte di Annibale*, „Chiron" 2000, 30, s. 117-129 (tamże dalsze odniesienia źródłowe i literatura).

[4] W. Hoffmann, *Hannibal*, Göttingen 1961, s. 125-128; D. Hoyos, *Hannibal Rome's Greatest Enemy*, Exeter 2008, s. 135-141; L.M. Günther, *Hannibal ein biografisches Porträt*, Freiburg im Breisgau 2010, s. 177-185.

[5] G. Charles-Picard, *Hannibal hegemon hellénistique*, „Rivista Storica Antichita" 1985 13/14, s. 75-81; por. krytyczne w tej sprawie stanowisko D. Hoyos, *What Kind of Genius?*, „Greece & Rome" 1983, 30/2, s. 171-172.

[6] A. Passerini, *L'ultimo piano di Annibale e un testimonianza di Ennio*, „Athenaeum" 1933, 11, s. 10-28; L.M. Günther, *Hannibal im Exil: seine antirömische und die römische Gegenwahrnehmung*, [w:] *Proceedings of the Conference held in Antwerp from 23 th to 26 th of November 1988 in cooperation with the Department of History of the 'Universiteit Antwerpen' (U.F.S.I.A.)*, ed. H. Devijver, E. Lipiński, Leuven 1989, s. 241-250.

wygnaniu. Nieprzychylnie zarysowana w historiografii sylwetka Prusjasza I sprzyja stworzeniu zwierciadła, w którym przegląda się postać Hannibala, stąd dane na temat aktywności Kartagińczyka muszą być w tym względzie zintegrowane z oglądem całościowego obrazu stosunków międzypaństwowych, rozwijających się w obszarze polityki rzymsko-hellenistycznej[7]. Natomiast działania propagandowe rozwijane przez krąg Hannibala mogły trwać do końca jego dni, o czym zaświadcza nieostra, lecz wymowna fraza Neposa traktująca o przebywaniu Silenosa i Sosylosa w otoczeniu Kartagińczyka – dopóki los zezwolił im na taką okoliczność (*quamdiu fortuna passa est*)[8]. Daje to pewien asumpt do krytycznego spojrzenia zarówno na główne w tej materii relacje – sprawozdanie Justynusa (powtórzone za Pomejuszem Trogusem)[9], dane Neposa pochodzące z jego oszczędnej biografii Hannibala[10], jak też pomocniczo w tym względzie traktowane wskazania Plutarcha[11], Polibiusza[12], Liwiusza[13] i Kasjusza Diona[14].

Na gruncie metodologii badań relacje pomiędzy Prusjaszem I a Hannibalem należy rozpatrywać nie tylko ze świadomością rzymskiej ingerencji w kształtowanie przekazów źródłowych, lecz także należy mieć na względzie możliwe pierwotne modelowanie obrazu wydarzeń, dokonywane z punktu widzenia pryncypiów literatury helleńskiej i hellenistycznej propagandy. Nie można zatem wykluczyć, że Hannibal, przebywając na hellenistycznym Wschodzie, chciał nadal budować wizerunek swojej postaci, kształ-

[7] A. Momigliano, *Alien wisdom. The limits of Hellenization*, Cambridge-London-New York-Melbourne 1975, s. 4; E.E. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkeley/Los Angeles 1984, s. 112, 444-449; E. S. Gruen, *Hellenistic Kingship: Puzzles, Problems and Possibilities*, w: *Aspects of Hellenistic Kingship* (Studies in Hellenistic Civilization VII), ed. P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad, J. Zahle, Aarhus 1996, s. 116-125.

[8] Nep. *Hann*. 13.3. Związek Hannibala z Sosylosem – nauczycielem greckiej literatury (*litterarum Graecarum usus est doctore*) może zaliczać się do kategorii *imitatio Alexandri*, albowiem rola mentora jawiłaby się jako podobna do tej, jaką w kręgu Macedończyka pełnił Arystoteles, A.-H. Chroust, *Was Aristotle Actually the Chief Preceptor of Alexander the Great?*, [w:] *Aristotle: New Light on Life and on Some of His Lost Works: Some Novel interpretations of the Man and His Life*, ed. A.-H. Chroust, Notre Dame 1973, p. 125-132; M. Bocker, *Aristoteles als Alexander Lehrer in der Legende*, Bonn 1966 (Diss.); M. Plezia, *Aristoteles gegenüber der Monarchie Alexander der Großen*, [w:] *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest 1968, s. 84-89; Rolą Silenosa była propagandowa prezentacji czynów Hannibala – adresowanych w zamyśle do szerszego kręgu odbiorców, zob. M. Wolny, *Silenus of Kale Akte and the Propaganda Process of Building Hannibal's Image*, „Echa Przeszłości" 2023, 14,3, s. 17-20.

[9] J.M. Alonso-Núñez, *An Augustan World History: The "Historiae Philippicae" of Pompeius Trogus*, „Greece & Rome" 1987, 34, 1, s. 68.

[10] F. Titchener, *Cornelius Nepos and the Biographical Tradition*, „Greece & Rome" 2002, 50, 1, s. 85-99; M. Pryzwansky, *Cornelius Nepos: Key Issues and Critical Approaches*, „Classical Journal" 2009-2010, 105, 2, s. 99-108; B. Mulligan, *Cornelius Nepos – Life of Hannibal. Latin Text, Notes, Maps, Illustrations and Vocabulary*, Cambridge 2015, s. 13-16.

[11] S. Swain, *Plutarch's „Philopoemen and Flamininus"*, „Illinois Classical Studies" 1988, 13, 2, s. 345-347.

[12] P. Pédech, *La méthode historique de Polybe*, Paris 1964, s. 226-227, 247-249, 270-271; K. Meister, *Historische Kritik bei Polybios*, Wiesbaden 1975, s. 151-153.

[13] J. Chaplin, *Livy's Exemplary History*, Oxford 2000; D.S. Levene, *Livy on the Hannibalic War*, Oxford 2012, s. 326-329.

[14] T. D. Barnes, *The Composition of Cassius Dio's "Roman History"*, „Phoenix" 1984, 38, 3, s. 240-255.

tując tym samym propagandę wokół swojej osoby i angażując do tego wypracowane już wcześniej instrumentarium[15]. Rolę pewnego rodzaju portfolio mogła stanowić tablica lakimijska[16], a także wiele instrumentów propagandowych mających zapewnić pamięć o Hannibalu, realnie przyczyniając się do podniesienia jego autorytetu za życia[17].

Na sygnalizowane w tytule pracy główne pytanie badawcze składają się liczne kwestie szczegółowe, wśród których nie należy pomijać problemu rozpoznania hellenistycznego Wschodu przez zmierzającego na dwór Prusjasza Hannibala, a także możliwość wcześniejszego zainteresowania króla postacią Barkidy, co wymagałoby z kolei rozpatrzenia prawdopodobieństwa i celowości rozszerzenia kręgu *filoi* przez Prusjasza o osobę dawnego kartagińskiego dowódcy. Czy za przebywaniem Barkidy u króla mogły kryć się realne możliwości działania wymierzonego w politykę rzymską? Czy możemy w tym względzie określić stopień działań sprawczych Hannibala?

W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na trasę wędrówki Hannibala do Bitynii, ponieważ rozpatrzenie tego zagadnienia pod kątem przestrzeni i chronologii może rzucić światło na proces nawiązywania wzajemnych relacji pomiędzy Barkidą a Prusjaszem I, a tym samym rzutować na obraz ich późniejszej współpracy. Wiemy, że Kartagińczyk opuścił dwór Antiocha III najpewniej w efekcie postanowień z Apamei (188 p.n.e.)[18]. Okres pomiędzy tym wydarzeniem a jego pojawieniem się w Bitynii wynosi przynajmniej cztery lata. Plutarch wskazuje, że Kartagińczyk miał dotrzeć na dwór Prusjasza I po długiej tułaczce (πλανηθεὶς πολλά)[19], w czym zawarta jest sugestia odwiedzenia przez Barkidę co najmniej kilku miejsc. Jacob Seibert uważa, że trasa tej wędrówki wiodła przez Kretę i Armenię[20]. Sviatoslav Dmitriev zakłada z kolei sekwencje podróży przez Armenię, Kretę[21] i prawdopodobnie Rodos[22]. W przypadku pierwszej

---

[15] R. Miles, *Hannibal and Propaganda*, [w:] *A Companion to the Punic Wars*, ed. D. Hoyos, Malden 2011, s. 272.

[16] M. Wolny, *Commemorando grandi successi al momento della sconfitta: Annibale a Capo Colonna*, [w:] *Marciando con Annibale: l'itinerario italiano delle truppe cartaginesi dal trasimeno a Capo Colonna* (atti delle Giornate di Studio Roma, 24-25 gennaio 2023), a cura di F. Ceci, G. Mandatori, L.I. Manfredi, Roma 2023, s. 205-211.

[17] T.W. Africa, *The One-Eyed Man against Rome: An Exercise in Euhemerism*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte" 1970, 19, 5, s. 528-538.

[18] Plb. 21.43.1-7; Liv. 38.38.1 in.

[19] Plut. *Flam*. 20.2.

[20] J. Seibert, *Hannibal*, Darmstadt 1993, s. 524 uznał Kretę za adekwatne miejsce, po opuszczeniu którego Hannibal nie był w stanie znaleźć żadnego schronienia w obszarze świata śródziemnomorskiego, brakowało tam bowiem państwa mogącego uchronić Barkidę przed wydaniem Rzymianom.

[21] L.M. Günther, *Hannibal im Exil*, s. 178-179, 191, że Barkida spędził tam lata 189-188 p.n.e. por. J. Seibert, *Hannibal*, s. 522 (przybycie w roku 190 p.n.e.).

[22] S. Dmitriev, *Memnon on the Siege of Heraclea Pontica by Prusias I and the War between the Kingdoms of Bithynia and Pergamum*, „The Journal of Hellenic Studies" 2007, 127, s. 136: *Hannibal is known to have left the court of Antiochus III and come to that of Prusias I via Armenia (where he founded Artaxata), Crete, and probably Rhodes*.

z przywołanych teorii głównym wsparciem założeń jest przeświadczenie o poszukiwaniu przez Hannibala azylu w obrębie królestw znajdujących się na obrzeżach monarchii Seleukidów. Seibert poważnie wziął przeto pod uwagę założenie, że trasa wędrówki Kartagińczyka mogła wieść do Armenii przez obszary państwa Selukidów, odbywając się za cichym przyzwoleniem Antiocha III[23]. Nie można jednak ostatecznie stwierdzić, czy do Armenii Hannibal dostał się drogą lądową. Dość dowolne supozycje, wyrażone przez S. Dmitrieva, włączające Rodos[24] jako przypuszczalną przystań dla Barkidy, zwracają jednak uwagę na możliwość realizacji przynajmniej części podróży drogą morską. Takie założenie przyświeca też rekonstrukcji, którą przyjął Bret Mulligan[25].

Jeżeli nawet Prusjasz I od dłuższego czasu nie myślał o sprowadzeniu Hannibala, to jednak przypuszczalnie dysponował warunkami mogącymi zapewnić bezpieczne przemieszczenie się kartagińskiego banity na jego dwór. Poszlaki dotyczące tej kwestii znajdujemy u Polibiusza. Autor ten pisze o ważnej i godnej zapamiętania akcji Prusjasza I (ἐπράχθη δέ τι κατὰ τούτους τοὺς χρόνους καὶ Προυσίᾳ μνήμης ἄξιον), mającej miejsce na długo przed wyprawą Hannibala do Azji[26], czyli przypuszczalnie w roku 216 p.n.e.[27] Operacją tą był dokonany przez Prusjasza I pogrom Galów[28]. Jak wskazuje John Ma, większość terenów Myzji, albo wręcz całe jej terytorium zostało przywrócone panowaniu Selekidów. Nie zmienia to wszakże faktu, że poświadczona u Polibiusza działalność Prusjasza I operującego w pobliżu Abydos mogą sugerować, że bityński władca przez jakiś czas zachował kontrolę nad północną Myzją, zanim władza Seukidów nie została tam całkowicie przywrócona[29]. Sytuacja ta mogła stwarzać możliwość na zachowanie wpływów Prusjasza w pasie Hellespontu, a być może również w rejonie wschodnich wybrzeży Propontydy. Władca Bitynii mógł zachować powolnych sobie, albo chociaż

[23] Być może na dworze Antiocha III miał poznać Artaksiasa z Armenii, który tytuł królewski uzyskał dopiero po klęsce Seleukidy, zob. Strab. 11.14.15 (odnośnie do tytułu królewskiego); J. Seibert, *Hannibal*, s. 524

[24] O przyjaznych stosunkach Prusjasza z Rodos zaświadcza Plb. 4.49.3; por. C. Habicht, *Prusias I*, kol. 1087, 1089-1090.

[25] B. Mulligan, *op. cit.*, s. 40.

[26] Plb. 5.111.1; F.W. Walbank, *Polybius*, London 1972, s. 104.

[27] J. Ma, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford 1999, s. 60.

[28] Plb. 5.111.6. Galowie zostali sprowadzeni przez króla Attalosa w celu wykorzystania ich do wojny przeciwko Achajosowi. Brak jednomyślności pomiędzy dowództwem Galów a Attalidami doprowadził barbarzyńców do zuchwałości (ἀσέλγεια), skutkiem czego zaczęli oni pustoszyć miasta nad Hellespontem i usiłowali oblegać Ilijczyków (Plb. 5.111.2), a późniejsze działania obronne zmieniły wektory ich ataku (Plb. 5.111.3-4.), więc kiedy Galowie zbliżyli się do terenów Abydos, obsadzając miasto Arisba [zob. Plb. 5.111.5: οἱ δὲ Γαλάται κατασχόντες τὴν Ἀρίσβαν καλουμένην ἐν τῇ τῶν Ἀβυδηνῶν χώρᾳ. Miejscowość Ἀρίσβαν wzmiankowana w *Iliadzie* (2.836; 6.13; 21.33 i *Eneidzie* (9.264), por. Luc. 3.204, była kolonią milezyjską (Strab. 14.635) lub mityleńską, zob. F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, vol. 1, Oxford, 1957, s. 633. Miała tam obozować armia Aleksandra po przekroczeniu Hellespontu (Arr. *Anab*. 1.12.6)] i uczynili je centrum dalszych planowanych ataków, wówczas do akcji wkroczył Prusjasz (Plb. 5.111.5), uwalniając od wielkiej grozy i niebezpieczeństwa miasta nad Hellespontem.

[29] J. Ma, *op. cit.*, s. 60.

przyjaźnie neutralnych sojuszników, okazujących wdzięczność za jego wcześniejsze czyny[30]. W przyszłości mogło to sprzyjać asekurowaniu ekspedycji Hannibala przez tamte tereny, a później być może przez Bosfor na Morze Czarne, wzdłuż wybrzeży którego Kartagińczyk mógł poruszać się w kierunku wschodnim, wzdłuż wybrzeży Paflagonii i Pontu, aby ostatecznie dotrzeć do zachodnich wybrzeży Armenii[31].

Justynus, wskazując na Prusjasza I, informuje jednocześnie o wsparciu jakiego miał on doświadczyć ze strony Hannibala, który odnalazł u króla schronienie po zawarciu przez Rzymian pokoju z Antiochem III (*ad quem Hannibal post pacem Antiocho a Romanis datam profugerat*)[32]. Jednocześnie Justynus wyraźnie wskazuje, że król darzył Hannibala zaufaniem (*quod Prusias Hannibalis fiducia*), dlatego zerwał układ i pierwszy przystąpił do działań wojennych (*rupto foedere prior intulit*)[33]. Lektura wskazanych fragmentów sugeruje jakąś wcześniejszą możliwość wejścia władcy Bitynii i Hannibala w przyjazne relacje. Być może w niniejszym fragmencie kryje się sugestia, że już wcześniej mogło dojść do spotkania Prusjasza I z Hannibalem, wojna zaś, która wybuchła w określonym przez Justynusa czasie pomiędzy królami Eumenesem i Prusjaszem I (*interim inter Prusiam regem … et Eumenen bellum ortum est*) miałby wynikać z podszeptów Hannibala. Ta zgodna z rzymskimi pryncypiami wyjaśniania dziejów opowieść znajduje kontynuację w relacji Neposa, rozwijającego wątek działań dawnego wodza kartagińskiego. Podaje on, że Hannibal, uzyskawszy wiedzę na temat niewielkich sił Prusjasza, zabiegał o zjednoczenie (*concilium*) innych królów, a także dążył do i przyłączenia (*adjungo*) wojowniczych plemion[34]. Podjął zatem działania

---

[30] Plb. 5.111.5-7 podaje, że Prusjasz poza uwolnieniem ośrodków nad Hellespontem, pozostawił również ważne ostrzeżenie, aby w przyszłości barbarzyńcy z Europy nie odważyli się przeprawiać do Azji, zob. Plb. 5.111.7: καλὸν δὲ παράδειγμα τοῖς ἐπιγινομένοις ἀπέλιπε τοῦ μὴ ῥᾳδίαν ποιεῖσθαι τοὺς ἐκ τῆς Εὐρώπης βαρβάρους τὴν εἰς τὴν Ἀσίαν διάβασιν.

[31] Por. B. Mulligan, *op. cit.*, s. 40.

[32] Iust. 32.4.1. W pewnego rodzaju konfuzję może wprowadzać włączenie do tego fragmentu relacji, gdzie mowa jest o momencie, w którym Perseusz odziedziczył władztwo macedońskie, wstępując na tron po swoim ojcu Filipie, kiedy doszło do ponownego wzruszenia nastrojów antyrzymskich, zob. Iust. 32.4.1: *igitur Perseus, cum imperio Philippi patris successisset, omnes has gentes adversum Romanos in societatem belli sollicitabat.* Justynus, wychodząc zatem od informacji na temat poczynań wstępującego na tron Perseusza – syna i następcy Filipa V, może wyrażać intencję, że w roku 179 p.n.e. nastąpiło kolejne wzbudzenie nastrojów antyrzymskich w szeroko pojętym świecie hellenistycznym, zob. R.B. McShane, *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*, Urbana 1964, 182-184; A.M. Eckstein, *Rome, the War with Perseus, and Third Party Mediation*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte" 1988, 37, 4, s. 432. Należy też podkreślić, że występująca u Justynusa korelacja danych odnoszących się do zmiany królewskich reprezentantów Antygonidów z zaistnieniem wspomnianego konfliktu została zaanonsowana przez słowo *interim*, co nie musi być rozwiązaniem wiążącym w sensie chronologicznym, a jego użycie tego słowa mogło być efektem komasowania opisywanych wydarzeń.

[33] Iust. 32.4.1.

[34] Nep. *Hann*. 10.2: *quem cum videret domesticis opibus minus esse robustum, conciliabat ceteros reges, adiungebat bellicosas nationes*.

zmierzające do aranżowania architektury logistycznej, koniecznej z punktu widzenia przygotowań do wojny.

Konsekwencje tych poczynań miały wyrażać się w tym, że Eumenes II, król Pergamonu, przeciwstawił się polityce władcy Bitynii (*dissidebat ab eo Pergamenus rex Eumenes*). Nepos wskazuje, że nastawienie Prusjasza I nie było tu jednak powodem wyłącznym, albowiem eskalacja agresji ze strony Eumenesa II miała być podbudowana także jego przyjaznym nastawieniem do Rzymu (*Romanis amicissimus*)[35]. W efekcie zaistniałego konfliktu władcy toczyli wojnę na morzu i lądzie (*bellumque inter eos gerebatur et mari et terra*)[36].

Udział Hannibala w wojnie bityńsko-pergamońskiej analizowany z perspektywy biografii Kartagińczyka wydaje się dość silnie podporządkowany kryteriom retorycznym obecnym w annalistyce rzymskiej. Nie można jednak powiedzieć, że przekaz ten jest z gruntu niewiarygodny, relacjonuje bowiem informacje o zadaniu militarnym, którego podjął się Hannibal, działając na rzecz Prusjasza I. Zgodnie z informacją przekazaną przez Justynusa po klęsce władcy Bitynii zadanej mu przez Eumenesa II, działania militarne zostały przeniesione na morze: *dein, cum Prusias terrestri bello ab Eumene victus esset et proelium in mare transtulisset*[37]. Sytuacja ta miała stanowić okoliczność, w której do akcji wkroczył Hannibal, stając się autorem zwycięstwa zadanego Attalidom w bitwie morskiej (*Hannibal novo commento auctor victoriae fuit*)[38].

Rozwinięcie szczegółów starcia odsłania rzekome zamysły Barkidy. Według Neposa zamierzał on przeprowadzić zamach na Eumenesa II, aby uczynić wojnę łatwiejszą do wygrania[39]. W tym celu wymyślił konkretny sposób (*ratio*) zgładzenia władcy, a jego istotą był podstęp (*dolus*)[40], polegający na zgromadzeniu jak największej liczby żywych jadowitych wężów (*imperavit quam plurimas venenatas serpentes vivas*) i umieszczenie ich w glinianych wazach (*colligi easque in vasa fictilia conici*)[41]. W momencie rozpoczęcia bitwy miano przypuścić uderzenie wyłącznie na okręt Eumensa II[42].

---

[35] Nep. *Hann*. 10.3 wskazuje, że poprzez wsparcie Rzymu, wynikające z porozumienia (*societas*), Eumenes II był jednak silniejszy: *sed utrobique Eumenes plus valebat propter Romanorum societatem.*

[36] Nep. *Hann*. 10.2.

[37] Iust. 32.4.6.

[38] Iust. 32.4.6.

[39] Nep. *Hann*. 10.3: *sed utrobique Eumenes plus valebat propter Romanorum societatem. quo magis cupiebat eum Hannibal opprimi, quem si removisset, faciliora sibi cetera fore arbitrabatur. ad hunc interficiundum talem iniit rationem*.

[40] Nep. *Hann*. 10.4: *superabatur navium multitudine: dolo erat pugnandum, cum par non esset armis*.

[41] Nep. *Hann*. 10.4; Iust. 32.4.7-8, pozostawiając motyw ataku na statki przeciwnika za pomocą naczyń pełnych wężów, pomija jednak motyw zamachu na króla.

[42] Starcie z innymi okrętami przewidziano jedynie w celu obrony, zob. Nep. *Hann*. 10.5: *harum cum effecisset magnam multitudinem, die ipso, quo facturus erat navale proelium, classiarios convocat iisque praecipit, omnes ut in unam Eumenis regis concurrant navem, a ceteris tantum satis habeant se defendere.*

Hannibal, działając w zamiarze wskazania królewskiego okrętu, wyprawił w łodzi posłańca z laską herolda[43], kiedy zaś łódź zbliżyła się do pergamońskich okrętów, posłaniec, pokazując list, miał zawołać, że szuka króla (*qui ubi ad naves adversariorum pervenit epistulamque ostendens se regem professus est quaerere*), skutkiem czego natychmiast umożliwiono mu spotkanie z Eumenesem II (*statim ad Eumenem deductus est*), albowiem nikt nie wątpił, że pismo wiezione przez posłańca dotyczy pokoju (*quod nemo dubitabat quin aliquid de pace esset scriptum*)[44]. Poseł ukazał w ten sposób okręt króla i wrócił z powrotem[45]. Kiedy jednak Eumenes otworzył list, znalazł w nim jedynie słowa będące szyderstwami z jego osoby: *Eumenes soluta epistula nihil in ea repperit nisi quae ad irridendum eum pertinerent*[46]. Pomimo ogromnego zdziwienia, postanowił jednak rozpocząć bitwę[47]. Kiedy rozpoczęło się starcie, Bityńczycy dokonali koncentrycznego uderzenia na okręt Eumenesa II, król ratował się zaś ucieczką poprzez wmieszanie się w oddziały pergamońskie stojące na pobliskim wybrzeżu[48]. Kiedy zaś okręty Attalidów nacierały na Bityńczyków, nagle w odwecie posypały się na atakujących gliniane naczynia, wywołując początkowo śmiech wśród walczących, nierozumiejących zupełnie istoty podstępu[49]. Kiedy jednak dostrzegli roje wijących się wężów, nie wiedzieli przed czym najpierw się bronić, zawrócili okręty i schronili się do przystani[50]. Nepos konkluduje tę historię w ten sposób, że spryt Hannibala okazał się silniejszy od pergamońskiej broni (*sic Hannibal consilio arma Pergamenorum superavit*), dodając jednocześnie dość zagadkową informację, że nie tylko tym razem, ale jeszcze wielokrotnie Kartagińczyk rozbijał zastępy wrogów na lądzie z taką samą przebiegłością: *neque tum solum, sed saepe alias pedestribus copiis pari prudentia pepulit adversarios*[51].

Niniejszy epizod wpisuje się w narracje podkreślające przebiegłość i spryt Hannibala. Ujęcie to znajduje paralelę u Kasjusza Diona, który podkreśla, że

---

[43] Nep. *Hann*. 11.1: *tali cohortatione militum facta classis ab utrisque in proelium deducitur. quarum acie constituta, priusquam signum pugnae daretur, Hannibal, ut palam faceret suis, quo loco Eumenes esset, tabellarium in scapha cum caduceo mittit*.

[44] Nep. *Hann*. 11.2.

[45] Nep. *Hann*. 11.2: *tabellarius ducis nave declarata suis eodem, unde erat egressus, se recepit*.

[46] Nep. *Hann*. 11.3.

[47] Nep. *Hann*. 11.3: *cuius rei etsi causam mirabatur neque reperiebat, tamen proelium atatim committere non dubitavit*.

[48] Nep. *Hann*. 11.4: *horum in concursu Bithyni Hannibalis praecepto universi navem Eumenis adoriuntur. quorum vim rex cum sustinere non posset, fuga salutem petiit, quam consecutus non esset, nisi intra sua praesidia se recepisset, quae in proximo litore erant collocata*.

[49] Nep. *Hann*. 11.5: *reliquae Pergamenae naves cum adversarios premerent acrius, repente in eas vasa fictilia, de quibus supra mentionem fecimus, conici coepta sunt, initio risum pugnantibus concitarunt, neque quare id fieret poterat intellegi*.

[50] Nep. *Hann*. 11.6: *postquam autem naves suas oppletas conspexerunt serpentibus, nova re perterriti, cum, quid potissimum vitarent, non viderent, puppes verterunt seque ad sua castra nautica rettulerunt*.

[51] Nep. *Hann*. 11.6.

Kartagińczyk górował nad wszystkimi ludźmi poprzez dostosowanie słów i czynów do każdej okoliczności[52]. Ta przewaga (πλεῖστος) kartagińskiego wodza wynikała z niestandardowego sposobu myślenia, efektem czego było operowanie słowem (λόγος)[53] oraz konkretny czyn (πρᾶξις)[54]. Koresponduje to poniekąd z danymi zamieszczonymi w inicjalnej części biografii Hannibala autorstwa Neposa, gdzie znajdujemy wskazanie na spryt Kartagińczyka, pozwalający mu przewyższać innych wodzów: *Hannibalem tanto preastitisse ceteros imperatores prudentia*[55]. W obydwu tych ujęciach może kryć się supozycja nadzwyczajnej pozycji Kartagińczyka w świecie ludzi i może przemycać echa przekazu gloryfikującego postać Hannibala. W ujęciu Neposa operacja Barkidy przeciwko Eumenesowi II stanowi jedną z finalnych egzemplifikacji tezy zgłoszonej na początku biografii. U Kasjusza Diona nadzwyczajność Hannibala, zdolność (δύναμαι) jest stanem osiągniętym dzięki działaniu wieloczynnikowego splotu okoliczności, wśród których istotne miejsce odgrywa czynnik osobistej dzielności (ἀρετή), która jest cechą wrodzoną (φύσις) oraz nabytego wykształcenia (παιδεία)[56]. Nie zmienia to faktu, że u podstaw obydwu charakterystyk mogła leżeć ta sama przyjazna Hannibalowi tradycja wywodząca się przypuszczalnie od Silenosa. Konsekwencją osiągniętego ustalenia mógłby być wniosek, że w przypadku opisu udziału Hannibala w wojnie bityńsko-pergamońskiej mamy do czynienia z przekazem propagandowym. Z tego powodu konieczna wydaje się zatem weryfikacja możliwości zaistnienia opowiedzianych wydarzeń.

Odnośnie do wojny bityńsko-pergamońskiej w źródłach znajdują się odrębne wskazówki. Pierwsza z nich dotyczy zwycięstwa Attalosa pod górą Lypedros datowanego na jesień 184 p.n.e.[57], natomiast druga odnosi się do przegranej przez Eumenesa II bitwy morskiej, gdzie powodem klęski miały być wspomniane wyżej fortele zastosowane przez Hannibala[58]. Ponadto w kwestii synchronizacji chronologicznych, sytuujących wojnę bityńsko-pergamońską, przed rokiem 179 p.n.e.[59] istnieją jeszcze dowody pośrednie leżące po stronie Polibiusza. Autor ten wskazuje, że na sto czterdziestą olim-

---

[52] Cass. Dio 13.54.3: κὰκ τούτου καὶ τοῖς καιροῖς ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων καὶ τοὺς λόγους καὶ τὰς πράξεις ἐφήρμοζεν.

[53] Cass. Dio 13.54.3 jest to zapewne nawiązanie do aktywności propagandowej odbywającej się na płaszczyźnie dyplomacji, w której Hannibal wchodził w standardy działań opierających się na modelu hellenistycznym C. Preaux, *La monde hellénistique: la Grèce et l'Orient (323-146 av. J.-C.)*, vol. 1, Paris 1978, s. 194-195.

[54] Cass. Dio 13.54.3.

[55] Nep. *Hann*. 1.

[56] W ujęciu Cass. Dio 13.54.3-4 zalicza się do nich zarówno nauka fenicka (Φοινικικός), elementy rodzime (πάτριος), tj. kultura punicka oraz nauka grecka (Ἑλληνικός),

[57] C. Habicht, *Prusias I*, kol. 1096.

[58] Nep. *Hann*. 10.4-11.6; Iust. 32.4.7-8.

[59] Iust. 32.4.1, por. przypis 32.

piadę przypadło najwięcej poselstw przybywających z Grecji do Rzymu[60], częściowo ferujących skargi na Filipa V[61]. Wśród licznych spraw wymienione zostało również poselstwo przybywające od króla Eumensa II, reprezentowane przez młodszego brata władcy – Atenajosa[62]. Datowanie tego wydarzenia na końcówkę roku 184 p.n.e. wydaje się o tyle uzasadnione, że w świetle przekazu Polibiusza, to właśnie wtedy Attalos prowadził kampanię przeciwko Bityńczykom i mieszkańcom Galacji[63]. Sviatoslav Dmitriev uważa, że w związku z tymi wydarzeniami kampania Attalosa i jego zwycięstwo pod górą Lypedros należy datować na rok 184 p.n.e., względnie na lata 184-183 p.n.e.[64], co wynika z braku udokumentowanej skargi wysłanników Eumenesa II na Prusjasza I w roku 186 p.n.e. lub 184 p.n.e. Można na tej podstawie sądzić, że wówczas interesy Pergamonu nie były w żaden sposób zagrożone ze strony Prusjasza I. Wynika z tego również brak dowodów na to, że Prusjasz zachował dla siebie część Myzji. Przypuszczalnie więc pokój w Apamei (188 p.n.e.) pozostawiał ten obszar we władaniu Attalidów, poza tym wymusił aktywność Hannibala w innych rejonach, pośrednio przyczyniając się do skierowania kroków Kartagińczyka na dwór Prusjasza I[65].

Przeprowadzone rozpoznanie nie pozwala jednak do końca odpowiedzieć na pytanie, czy Hannibal mógł partycypować w rozpętaniu wojny bityńsko-pergamońskiej. Fakt jego obecności na dworze Prusjasza I, a także sugerowany udział w morskiej części tego konfliktu nie uprawnia jeszcze do ferowania tezy o czynnym udziale Hannibala w aranżowaniu polityki międzynarodowej przez władcę Bitynii. Wydaje się jednak, że w pewien potencjał służący wyjaśnieniu tej wątpliwości może tkwić w problemie ataku Prusjasza I na Herakleję Pontyjską, szczególnie jeśli inicjatywa tego ataku mia-

---

[60] Plb. 23.1.1: ὅτι κατὰ τὴν ἐνάτην καὶ τετταρακοστὴν ὀλυμπιάδα πρὸς ταῖς ἑκατὸν εἰς τὴν Ῥώμην ἡθροίσθησαν πρεσβειῶν πλῆθος ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος, ὅσον οὐ ταχέως πρότερον.

[61] Plb. 23.1.3 informuje, że wszyscy (ἅπας), którzy sąsiadowali bezpośrednio z Macedonią, wysyłali poselstwa do Rzymu zarówno z powodów osobistych, jak też jako przedstawiciele miast (πόλις) lub ugrupowań związkowych (σύστασις) ze skargami na Antygonidę.

[62] Plb. 23.1.4 wskazuje, że poselstwo to miało wnieść skargę na Filipa zarówno w sprawie miast trackich, jak też w odniesieniu do pomocy udzielonej Prusjaszowi: σὺν δὲ τούτοις οἱ παρ' Εὐμένους ἧκον ἅμ' Ἀθηναίῳ τῷ τοῦ βασιλέως ἀδελφῷ, κατηγορήσοντες αὐτοῦ περί τε τῶν ἐπὶ Θρᾴκης πόλεων καὶ περὶ τῆς ἀποσταλείσης Προυσίᾳ βοηθείας, por. Liv. 39.46.9; K. Meischke, *Zur Geschichte des Königs Eumenes II. von Pergamon*, Pirna 1905, s. 19-21.

[63] Plb. 23.1.5.7 informuje dalej, że senat rzymski miał najpierw zaprosić do posłuchania Atenajosa, przyjąwszy od niego wieniec wart piętnastu tysięcy sztuk złota, w odpowiedzi wyraził pochwałę czynów Eumenesa i jego braci oraz wyartykułował zachętę do dalszego trwania w tej samej postawie: πρῶτον μὲν οὖν ἡ σύγκλητος εἰσεκαλέσατο τὸν Ἀθήναιον καὶ δεξαμένη τὸν στέφανον, ὃν ἐκόμιζεν ἀπὸ μυρίων καὶ πεντακισχιλίων χρυσῶν, ἐπῄνεσέ τε μεγαλομερῶς τὸν Εὐμένη καὶ τοὺς ἀδελφοὺς διὰ τῆς ἀποκρίσεως καὶ παρεκάλεσε μένειν ἐπὶ τῆς αὐτῆς αἱρέσεως.

[64] S. Dmitriev, *op. cit.*, s. 137.

[65] Dwór ten stanowił potencjalnie rolę dobrego schronienia, aż do momentu, kiedy Prusjasz I nie poddał się naciskowi ze strony Rzymian, zob. F.M. Wood, *The Tradition of Flamininus' "Selfish Ambition" in Polybius and Later Historians*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association" 1939, 70, s. 100.

łaby wyjść z gremiów doradczych bityńskiego władcy[66]. Zajęcie dwóch posiadłości Heraklei – Cierus i Tius, zapamiętane przez Memnona[67] – mogło stanowić pretekst do eskalacji dalszego konfliktu. To ważna uwaga, ponieważ chronologiczna korelacja obecności Hannibala na dworze Prusjasza I w momencie urzeczywistniania się wydarzeń związanych z atakiem na Herakleję Pontyjską mogłaby stanowić argument na korzyść czynnej partycypacji Barkidy w planach bityńskiego władcy.

Źródła nie przynoszą tu wszakże rewelacyjnych rozwiązań, a wzmianka Memnona o dokonaniu ataku przez Prusjasza na krótko przed jego śmiercią (ἔτη οὐ πολλά)[68], pozostawia szerokie pole do wysnuwania licznych naukowych hipotez. Jedną z nich sformułował Eduard Meyer, określając problematyczny przedział czasowy na lata 200-195 p.n.e., starając się uzasadnić, że wydarzenie to musiało mieć miejsce przed wejściem w życie porozumienia z Apamei (188 p.n.e.)[69]. Chociaż teorię tę poparli m.in. Felix Stähelin[70], Karl Georg Brandis[71], Giovanni Vitucci[72] i Christian Habicht[73], to jednak nie zmienia to faktu, że opierała się ona w głównej mierze na pomysłowym zestawieniu danych, przy jednoczesnym zaufaniu do chronologii Memnona.

Tymczasem za sprawą równoległego wejrzenia w politykę Antygonidów[74], co postulował Arnold H.M. Jones, należałoby inaczej spojrzeć na kwestie *initium* wojny bityńsko-pergamońskiej. Jones uważa bowiem, że Prusjasz I sprzymierzył się z Filipem

[66] S. Dmitriev, *op. cit.*, s. 133.

[67] FGH 3, Fr. 27 (= FGrHist 434 F19.1-3).

[68] FGH 3, Fr. 27. Poza tym S. Dmitriev, *op. cit.*, s. 134 podkreśla chronologiczną spójność tekstu Memnona [dla czasu od ok. 190 p.n.e. do wojen z Mitrydatesem (pomimo istnienia znaczących luk pomiędzy wydarzeniami opisanymi w zachowanym materiale)]. FGrHist 434 F18.6 informuje o pertraktacjach, które prowadzone były pomiędzy mieszkańcami Heraklei a dowództwem rzymskim znajdującym się już w Azji. Rozmowy były prowadzone równolegle do pertraktacji Scypiona z innymi miastami Azji Mniejszej (Kolofon, Herakleia Latmusa), ok. 190-189, niebawem zaś Antioch III powtórnie wyruszył do walki przeciwko Rzymianom, co dokumentuje FGrHist 434 F 18.9. Dmitriev zakłada, że dana ta wskazuje na bitwę pod Magnezją w 189 p.n.e., to zaś czy Heraklea Pontyjska przystąpiła do traktatu o przyjaźni i sojuszu z Rzymianami, po tej bitwie (FGrHist 434 F18.10) jest przedmiotem dyskusji.

[69] E. Meyer, *Geschichte des Koenigreichs Pontos*, Leipzig 1879, s. 5 (wraz z argumentacją biorącą pod uwagę relację Memnona, utrwaloną w FGrHist 434 F20.1, gdzie donosi o dokonanym przez mieszkańców Galacji ataku na Herakleję Pontyjską). W niniejszym fragmencie zawarte jest wskazanie, że atak miał nastąpić przed wkroczeniem Rzymian do Azji: οὔπω τῶν Ῥωμαίων εἰς τὴν Ἀσίαν διαβεβηκότων. Ponadto E. Meyer, *Geschichte des Koenigreichs Pontos*, s. 5 w rekonstrukcji logicznego ciągu zdarzeń uważa, że rzymskie przejście do Azji miało nastąpić w roku 190 p.n.e. w kontekście zmagań z Antiochem III. Tymczasem, ponieważ oblężenie Heraklei Pontyjskiej przez Prusjasza I wzmiankowane jest w późniejszej sekwencji relacji Memnona, to w logicznym związku podkreślanym przez Meyera stałoby datowanie tego wydarzenia przed rokiem 190 p.n.e.

[70] F. Stähelin, *Geschichte der Kleinasiatischen Galater bis zur Errichtung der römischen Provinz Asia* (Diss.), Basel 1897, s. 60-61.

[71] C.G. Brandis, *Bithynia*, „Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft" 3, Stuttgart, kol. 518; por. E. Meyer, *Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien*, Leipzig 1925, s. 114;

[72] G. Vitucci, *Il regno di Bitinia*, Rome 1953, s. 51-52; C. Habicht, *Prusias I*, kol. 1094.

[73] C. Habicht, *Prusias I*, kol. 1092-1095.

[74] E.E. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, s. 384.

V przeciwko Attalosowi z Pergamonu. Wówczas bityński władca zwrócił się przeciwko Heraklei Pontyjskiej, której jednak nie zdołał zdobyć, dlatego jak podkreśla uczony – została ona niezależną enklawą (*independent enclave*) w królestwie Bitynii, stanowiąc precedens do dalszych ataków[75].

W tym układzie wcześniejsza hipoteza chronologiczna przestała być autorytatywna. Kiedy więc David Magie określał atak Prusjasza na Herakleję, jako wydarzenie mające nastąpić niedługo po rzymskim zwycięstwie nad Filipem V w roku 196 p.n.e., zastrzegał równocześnie umowność tego datowania[76]. Z jeszcze bardziej radykalną krytyką stanowiska Ed. Meyera wystąpił S. Dmitriev, podkreślając, że doniesienie Memnona dotyczące oblężenia Heraklei Pontyjskiej przez mieszkańców Galacji odróżnia się od pozostałego przekazu jego autorstwa, stanowiąc osobliwy ekskurs, dlatego nie może stanowić dobrego punktu oparcia dla datowania oblężenia Heraklei przez Prusjasza na lata 190[77]. Zakwestionowanie tej niedoskonałości, dotyczącej podstawy źródłowej, nakazywałoby poszukiwać tego wydarzenia później[78]. Ponieważ wszystkie informacje pochodzące od Mnemona, a także datowanie śmierci Prusjasza, wskazują na okres rozciągający się pomiędzy rzymskim przejściem do Azji Mniejszej w roku 190 p.n.e. a końcem panowania władcy Bitynii (180 p.n.e.), zdefiniowany odcinek czasowy wydaje się potencjalnie możliwy do umieszczenia na nim ataku na Herakleję[79].

Jeżeli atak na Herakleję Pontyjską należy rozpatrywać w bezpośrednim związku z wybuchem wojny bityńsko-pergamońskiej, to pozostają jeszcze do uszczegółowienia kwestie chronologii konfliktu bityńsko-pergamońskiego. Propozycja chronologii tego konfliktu przypadającego na lata 185/184-183 p.n.e., opiera się na dwóch przesłankach. Po pierwsze odnosi się do Zgromadzenia Związku Achajskiego z roku 185 roku – kiedy to bowiem wysłannicy Eumenesa II uczestniczący w tym spotkaniu i odnawiający traktat sojuszniczy między Eumenesem II a Związkiem Achajskim, nie poruszali tematu wojny bityńsko-pergameńskiej. Po drugie wysłannicy Eumenesa II, posłujący

---

[75] A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, s. 151; por. D. Hoyos, *Hannibal Rome's Greatest Enemy*, s. 141.

[76] D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton 1950, s. 314

[77] FGrHist 434 F20.1-3; S. Dmitriev, *op. cit.*, s. 134. Rolę istotnego argumentu odgrywa relacja Memnona, który umieścił atak Prusjasza na Herakleję w okresie niewielu lat przed śmiercią króla.

[78] S. Dmitriev, *op. cit.*, s. 135 zwrócił uwagę na nieadekwatność sformułowania ἔτη οὐ πολλά: „Summing up, neither the chronological sequence of the events described in the surviving fragments of Memnon's text (FGrHist 434 FF18.6-22.1) nor Memnon's reference to the death of Prusias «not many years» after his siege of Heraclea can argue by themselves for dating this siege to the mid-190".

[79] Zawężenie tego pola rozważań opiera się na kolejnych wyliczeniach. S. Dmitriev przyjął założenie, że ze względu na fakt, że wojna syryjska objęła również królestwo Bitynii, to ofensywne ruchy Prusjasza nie były możliwe przed zawarciem przymierza w Apamei (188 p.n.e.). Jednakże również w tym czasie wybuchła wojna pomiędzy królestwem Bitynii a Attalidami z Pergamonu. Problematyczne jest zatem umieszczenie tu jeszcze jednego wydarzenia, zob. S. Dmitriev, *op. cit.*, s. 135.

do Rzymu pod koniec 186 roku nie wnosili żadnych skarg na Prusjasza, dotyczących nieprzestrzegania przez władcę Bitynii postanowień umowy z Apamei[80].

Sviatoslav Dmitriev uznał, że można pójść o krok dalej i porównać dwa poselstwa, skierowane przez Eumenesa II do Rzymu. Pierwsze z nich, kierowane przez Attalosa pod koniec 186 roku skarżyło się na przejęcie przez Filipa V trackich miast (w tym Aenus i Maronei), drugie zaś, kierowane przez Atenajosa w roku 184 p.n.e., oskarżyło Filipa V już nie tylko o podporządkowanie miast trackich, ale także o pomoc Prusjaszowi I w jego wojnie przeciwko Eumenesowi. Dmitriev podkreśla, że wynika z tego oczywisty wniosek: „The fact that the embassy from 186 did not complain of Philip's help to Prusias I suggests that there was not yet the war between Prusias I and Eumenes II at that time"[81]. Jeżeli zatem wojna miała wybuchnąć w roku 185 p.n.e., to wówczas Hannibal mógł być już obecny na dworze Prusjasza I, stąd jego udział w działaniach aranżujących eskalację konfliktu w związku z atakami na Herakleję Pontyjską nie może być wykluczony.

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na rodzinną zależność[82] i zakładane przez Arnolda H.M. Jonesa trwające później relacje pomiędzy Prusjaszem I a Filipem V[83], mogące być drogą anonsowania osoby Kartagińczyka, zwłaszcza że istniał dawniejszych sojusz Hannibala z Antygonidą z roku 215 p.n.e.[84], który mógłby w ten sposób znajdować swój odleglejszy epilog[85]. Przysięga Hannibala, za pomocą której Kartagińczyk potwierdzał swoje przymierze z Filipem V, reprezentuje zestawienie formuł i lokucji niewystępujących zarówno w grece prawniczej, jak i grece w ogóle, co jak podkreślał Elias J. Bickermann, stanowi ważny argument za uznaniem prezentowanego przez Polibiusza tekstu za kompozycję o zdecydowanie nie-greckim charakterze (*Hannibal's Oath produces the impression of a decidedly non-Greek composition*)[86], opartą na orientalnej formule traktatowej (*berit*), służącej Polibiuszowi za podstawę, na bazie której wprowadził ten niecodzienny fragment do swojego greckojęzycznego dzieła[87].

[80] K. Meischke, *op. cit.*, s. 22-27; S. Dmitriev, *op. cit.*, s. 135.

[81] S. Dmitriev, *op. cit.*, s. 136.

[82] Plb. 15.22.1-2 dostarcza informacji o tym, że Prusjasz I był szwagrem (κηδεστής) Filipa V; por. C. Habicht, *Prusias I*, kol. 1087.

[83] Plb. 18.5.4; Liv. 32.34.6; A.H.M. Jones, *The Cities*, s. 151.

[84] A.-H. Chroust, *Internationale Verträge in der Antike. Die diplomatischen Verhandlungen zwischen Hannibal und Philipp V von Makedonia*, [w:] *Hannibal*, ed. K. Christ, Darmstadt 1974, s. 275-334; N. Mantel, *Der Bündnisvertrag Hannibals mit Philipp V. von Makedonien. Anmerkungen zur Verknüpfung des Zweiten Makedonischen Krieges mit dem Zweiten Punischen Krieg bei Livius*, [w:] *Rom und der Griechische Osten. Festschrift für H. Schmitt zum 65. Geburtstag dargebracht von Schüllern, Freunden und Münchener Kollegen*, ed. Ch. Schubert, K. Brodersen, Stuttgart 1995, s. 175-186.

[85] D. Hoyos, *Hannibal Rome's Greatest Enemy*, s. 141 zakłada niejawną pomoc udzielaną Prusjaszowi I przez Filipa V w okresie wojny bityńsko-pergamońskiej.

[86] E.J. Bickerman, *An Oath of Hannibal*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association" 1944, 75, s. 96.

[87] *Idem*, *Hannibal's Covenant*, „The American Journal of Philology" 1952, 73, 1, s. 6.

Przysięga, w której Hannibal deklarował swoją niechęć do Rzymu mogła być zredagowana z myślą o tym, aby służyć rozpowszechnieniu nastawienia Hannibala na hellenistycznym Wschodzie, dlatego mogła stanowić jeden z elementów „portfolio" Kartagińczyka. Z pewną dozą ostrożności można zatem założyć, że związek działań Hannibala z kulturą orientalną – także na płaszczyźnie religijnej[88] – rysował jego postać jako potencjalnego sojusznika dla kolejnych adwersarzy Rzymu. Poza tym jeszcze donośniej brzmiała wyjawiona przed Antiochem III[89] opowieść o słynnej przysiędze nienawiści złożonej przez Hannibala w dzieciństwie[90].

Dexter Hoyos uważa, że Hannibal mógł cieszyć się pewnym poważaniem w rejonie Rodos, zakładając możliwość, że pewne grupy tamtejszej arystokracji złączone były więziami przyjaźni z Barkidami[91]. Zapewne założenie to można rozszerzyć również na inne rejony hellenistycznego świata, łącznie z ekspansjonistycznie nastawioną Bitynią czasów Prusjasza I[92]. Wiemy, że Hannibal był postacią cenną przez fakt swojej własnej legendy, wspieranej wspomnianymi już działaniami propagandowymi budującymi jego wizerunek, nie wiemy jednak niestety, czy wpływ na atrakcyjność jego postaci miało także zachowanie przez Kartagińczyka łączności z jego ojczyzną[93]. Nie możemy przez to jednoznacznie orzec, jakie było nastawienie dworu Prusjasza I do pomysłu ugoszczenia Hannibala. Czy za dawnym kartagińskim dowódcą stała tylko jego wiedza i blask jego własnej legendy, czy również realne wsparcie sił zewnętrznych? Komentowane powyżej informacje pochodzące od Neposa wskazują wyraźnie, że Barkida zamierzał budować miejscową koalicję[94], a jego dalsze kroki oparte były na jego własnej wiedzy i doświadczeniu. Wydaje się więc zasadne, aby przez taki pryzmat starać się zrozumieć działania logistyczne realizowane przez Hannibala na rzecz Prusjsza I.

Pewien punkt oparcia dla tej propozycji znajduje się u Pliniusza, który zaświadcza, że Hannibal miał założyć miasto Prusa – tożsame ze wskazanym przez Strabona

---

[88] M.L. Barré, *The God-List Treaty between Hannibal and Philip V of Macedonia: A Study in the Light of the Ancient Near Eastern Treaty Tradition*, Baltimore 1983, s. 41-42, 58.

[89] Liv. 35.19.1-7; Nep. *Hann*. 1.3-2.6;

[90] K. Christ, *Zur Beurteilung Hannibals*, [w:] *Hannibal*, s. 361-407; U. Händl-Sagawe, *Der Beginn des 2. Punischen Krieges. Ein historisch-kritischer Kommentar zu Livius Buch 21*, München 1995, s. 19-23. Kwestie dotyczące krążenia informacji o przysiędze w starożytności zob. M. Wolny, *Hannibal's Oath before Expedition to Gades (237 B. C.) – Functions and Way of Reception*, „Antiquitas" 2006, t. 27, s. 27-31.

[91] D. Hoyos, *Hannibal Rome's Greatest Enemy*, s. 137: *It may simply be that a Rhodian family or families enjoyed a bond of guest-friendship with the Barcids*.

[92] E. Paganoni, *Forging the Crown. A History of the Kingdom of Bithynia from its Origin to Prusias I*, Roma-Bristol 2015, s. 110-128.

[93] Założenie takiej łączności w czasie wcześniejszych etapów wędrówki Hannibala – wizyty na dworze Antiocha III, zob. M. Wolny, *Ariston de Tyr –messager ou complice d'Hannibal? Récits de Trogue Pompée, Tite-Live et Appien*, [w:] *Antiquitas Aeterna: Classical Studies Dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th Birthday*, red. K. Balbuzac et al. (Philippika Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 153), Wiesbaden 2021, s. 507-514.

[94] Nep. *Hann*. 10.2.

ośrodkiem Προῦσα[95]. Jak precyzuje autor *Naturalis Historia* – w głębi bityńskiego lądu (*intus*) znajdowało się miasto Prusa założone przez Hannibala u stóp Olimpu (*intus in Bithynia Prusa, ab Hannibale sub Olympo condita*)[96]. Arnold H.M. Jones przyjmuje tę informację jako wiarygodną[97], chociaż sceptycyzm może budzić lektura innego źródła[98]. Richard Miles uważa, że miasto to miało charakter nowej stolicy Bitynii, nadaje zatem założeniu wysokiej rangi[99].

Doświadczenie Hannibala w kwestii zakładania miast można próbować udowodnić, opierając się na innym przekazie dotyczącym założenia miasta Artaksata w Armenii[100], gdzie Hannibal miał przebywać na przestrzeni lat 188/7-186 p.n.e.[101], czyli tuż przed swoim przybyciem do Bitynii. Prowadzi to jednocześnie do konstatacji, że na liczne działania Hannibala musimy patrzeć przez perspektywę jego wcześniejszych doświadczeń. Pobyt na Krecie mógłby przedstawić szczególnie intersujące pole do rozważań nad związkami Hannibala z hellenistyczną polityką – było to bowiem miejsce, gdzie krzyżowało się wiele szlaków handlowych, co sprzyjało zawiązywaniu relacji także o politycznym charakterze[102].

Bezsprzecznie Prusjasz I stworzył okoliczności służące się dostaniu Hannibala na jego dwór. Wcześniej bowiem o działaniach wodza kartagińskiego mógł wiedzieć od Filipa V, dlatego uważał posiadanie Hannibala w kręgu swoich *filoi* za ważną kartę przetargową. Nie może być również wykluczone, że czynił przygotowania i świadomie dążył do rozszerzenia swojego dworu o osobę Barkidy. Ogląd sytuacji związanej z ruchami Hannibala wskazuje z kolei, że Kartagińczyk również poczynił przygotowania do swojej wizyty w Bitynii. Z jednej strony zapewne mając na względzie zabezpieczenie dla siebie dalszego azylu politycznego, lecz z drugiej jego działaniom mogły przyświecać perspektywy nowych sukcesów w walce z rzymskimi sojusznikami. Tłumaczą to poniekąd starania Kartagińczyka o utworzenie lokalnej koalicji. Nie wydaje się przy

---

95 Plin. *N.H.* 5.148; Strab. 12.564; C. Habicht, *Prusias I*, kol. 1103; J. Seibert, *Hannibal*, s. 526.

96 Plin. *N.H.* 5.148.

97 A. H. M. Jones, *The Cities*, s. 151: *It was during this period that, on Hannibal's advice, he founded the city of Prusa on the northern slopes of mount Olympus*.

98 Fr Gr Hist 156, Fr. 29. Na temat sceptycznych stanowisk w tej kwestii zob. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, s. 1187; J. Seibert, *Hannibal*, s. 526.

99 R. Miles, *Carthage Must be Destroyed. The Rise and Fall of an Ancient Mediterranean Civilization*, Allen Lane 2010, s. 320.

100 Plut. *Lucull.* 31.3, 32.3; Strab. 11.14.6. Jak wskazuje S. Radt (*Strabons Geographika mit Übersetzung und Kommentar*, herausgegeben von S. Radt, Bd. VII, Buch IX-XIII: Kommentar, Göttingen 2008, s. 322) pełna przytoczona nazwa Ἀρταξιάσατα miała oznaczać radość lub dumę Artaksiasa (*Freude des Artaxias*).

101 Odnośnie do podjętych w nauce teorii o ahistoryczności tego etapu zob. G. Brizzi, *Ancora su Annibale e l'ellenismo: la fondazione di Artaxata e l'iscrizione di Era Lacinia*, [w:] *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici (Roma, 5-10 novembre 1979)*, vol. I, Roma 1983, s. 243-251.

102 V. Gabrielsen, *The Naval Aristocracy of Hellenistic Rhodes*, Aarhus 1997, s. 53-56.

tym, aby dawny kartagiński dowódca, będąc na etapie gościny u Prusjsza I, mógł jeszcze myśleć o zaaranżowaniu wojny przeciwko Rzymowi, rozumianej jako konflikt imitujący drugą wojną punicką. Dostrzeganie w koncepcjach Hannibala takiej dalekowzroczności myślenia byłoby raczej efektem erudycyjnego rozpoznania licznych teorii naukowych, a nie wartościową z punktu widzenia nauki próbą rekonstrukcji poglądu tworzącego się w zaistniałych realiach. Ową wykazaną powyżej okolicznością główną była bowiem wojna bityńsko-pergamońska, stanowiąca w tym względzie zasadniczą perspektywę oglądu. Konflikt ten zaistniał w chronologicznym splocie wydarzeń implikujących zbieżność planów Prusjasza I i Hannibala. Bityński władca, goszcząc na swoim dworze Kartagińczyka z poważnym portfolio działań przeciwko Rzymowi, podnosił jednocześnie swoją własną rangę wśród innych hellenistycznych władców sprzeciwiających się dyktatowi rzymskiemu. Hannibal z kolei ukształtowany mentalnie i wizerunkowo na podstawie wypracowanych już wcześniej technik autoprezentacji, wśród których poza punicką szkołą wojskową istotną rolę odgrywało greckie instrumentarium retoryczne i naśladownictwo hellenistycznej propagandy, gdzie ważnym punktem odniesienia stawał się wzór Aleksandra Wielkiego, był gotowy i chętny do dalszego utrwalania swojego autorytetu, osiągając zapewne jakiegoś rodzaju wpływ na bieg spraw państwowych – zwłaszcza w początkowym etapie swojej wizyty. W istocie zatem Hannibal był architektem planów Prusjasza I – jednakże w granicach wyraźnie zakreślonych przez bityńskiego władcę.

Bibliografia

Africa T.W., *The One-Eyed Man against Rome: An Exercise in Euhemerism*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte" 1970, 19, 5, s. 528-538.

Alonso-Núñez J.M., *An Augustan World History: The "Historiae Philippicae" of Pompeius Trogus*, „Greece & Rome" 1987, 34, 1, s. 56-72.

Barnes T.D., *The Composition of Cassius Dio's "Roman History"*, „Phoenix" 1984, 38, 3, s. 240-255.

Barré M.L., *The God-List Treaty between Hannibal and Philip V of Macedonia: A Study in the Light of the Ancient Near Eastern Treaty Tradition*, Baltimore 1983.

Bickerman E.J., *An Oath of Hannibal*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association" 1944, 75, s. 87-102.

Bickerman E.J, *Hannibal's Covenant*, „The American Journal of Philology" 1952, 73, 1, s. 1-23.

Bocker M., *Aristoteles als Alexander Lehrer in der Legende*, Bonn 1966 (Diss.).

Brandis C.G., *Bithynia*, „Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft" 3, Stuttgart, kol. 518.

Brizzi G., *Ancora su Annibale e l'ellenismo: la fondazione di Artaxata e l'iscrizione di Era Lacinia*, [w:] *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici (Roma, 5-10 novembre 1979)*, vol. I, Roma 1983, 243-251.

Camapanile M.D., *Del bere sangue di toro e delle morte di Annibale*, „Chiron" 2000, 30, s. 117-129.

Chaplin J., *Livy's Exemplary History*, Oxford 2000.

Charles-Picard G., *Hannibal hegemon hellénistique*, „Rivista Storica Antichita" 1985 13/14, s. 75-81.

Christ K., *Zur Beurteilung Hannibals*, [w:] *Hannibal*, ed. K. Christ, Darmstadt 1974, s. 361-407.
Chroust A.-H., *Internationale Verträge in der Antike. Die diplomatischen Verhandlungen zwischen Hannibal und Philipp V von Makedonia*, [w:] *Hannibal*, ed. K. Christ, Darmstadt 1974, s. 275-334.
Chroust A.-H., *Was Aristotle Actually the Chief Preceptor of Alexander the Great?*, [w:] *Aristotle: New Light on Life and on Some of His Lost Works: Some Novel interpretations of the Man and His Life*, ed. A.-H. Chroust, Notre Dame 1973, s. 125-132.
Dmitriev S., *Memnon on the Siege of Heraclea Pontica by Prusias I and the War between the Kingdoms of Bithynia and Pergamum*, „The Journal of Hellenic Studies" 2007, 127, s. 133-138.
Eckstein A.M., *Rome, the War with Perseus, and Third Party Mediation*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte" 1988, 37, 4, s. 414-444.
Gabrielsen V., *The Naval Aristocracy of Hellenistic Rhodes*, Aarhus 1997.
Gruen E., *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkeley-Los Angeles 1984.
Gruen E.S., *Hellenistic Kingship: Puzzles, Problems and Possibilities*, [w:] *Aspects of Hellenistic Kingship* (Studies in Hellenistic Civilization VII), ed. P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad, J. Zahle, Aarhus 1996, s. 116-125.
Günther L.M., *Hannibal ein biografisches Porträt*, Freiburg im Breisgau 2010.
Günther L.M., *Hannibal im Exil: seine antirömische und die römische Gegenwahrnehmung*, [w:] *Proceedings of the Conference held in Antwerp from 23 th to 26 th of November 1988 in cooperation with the Department of History of the 'Universiteit Antwerpen' (U.F.S.I.A.)*, ed. H. Devijver, E. Lipiński, Leuven 1989, s. 241-250.
Habicht C., *Prusias I*, „Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft" 23, 1, Stuttgart 1975, kol. 1086-1107.
Händl-Sagawe U., *Der Beginn des 2. Punischen Krieges. Ein historisch-kritischer Kommentar zu Livius Buch 21*, München 1995.
Hoffmann W., *Hannibal*, Göttingen 1961.
Hoyos D., *Hannibal Rome's Greatest Enemy*, Exeter 2008.
Hoyos D., *What Kind of Genius?*, „Greece & Rome" 1983, 30, 2, s.
Jones A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971.
Levene D.S., *Livy on the Hannibalic War*, Oxford 2012.
Ma J., *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford 1999.
Magie D., *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton 1950.
Mantel N., *Der Bündnisvertrag Hannibals mit Philipp V. von Makedonien. Anmerkungen zur Verknüpfung des Zweiten Makedonischen Krieges mit dem Zweiten Punischen Krieg bei Livius*, [w:] *Rom und der Griechische Osten. Festschrift für H. Schmitt zum 65. Geburtstag dargebracht von Schüllern, Freunden und Münchener Kollegen*, ed. Ch. Schubert, K. Brodersen, Stuttgart 1995, s. 175-186.
McShane R.B., *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*, Urbana 1964.
Meischke K., *Zur Geschichte des Königs Eumenes II. von Pergamon*, Pirna 1905.
Meister K., *Historische Kritik bei Polybios*, Wiesbaden 1975.
Meyer E., *Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien*, Leipzig 1925.
Miles R., *Carthage Must be Destroyed. The Rise and Fall of an Ancient Mediterranean Civilization*, Allen Lane 2010.
Miles R., *Hannibal and Propaganda*, [w:] *A Companion to the Punic Wars*, ed. D. Hoyos, Malden 2011.
Momigliano A., *Alien wisdom. The limits of Hellenization*, Cambridge-London-New York-Melbourne 1975.
Mulligan B., *Cornelius Nepos – Life of Hannibal. Latin Text, Notes, Maps, Illustrations and Vocabulary*, Cambridge 2015.
Paganoni E., *Forging the Crown. A History of the Kingdom of Bithynia from its Origin to Prusias I*, Roma--Bristol 2015.

Passerini A., *L'ultimo piano di Annibale e un testimonianza di Ennio*, „Athenaeum" 1933, 11, s. 10-28.
Pédech P., *La méthode historique de Polybe,* Paris 1964.
Plezia M., *Aristoteles gegenüber der Monarchie Alexander der Großen*, [w:] *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest 1968, s. 84-89.
Preaux C., *La monde hellénistique: la Grèce et l'Orient (323-146 av. J.-C.)*, vol. I, Paris 1978.
Pryzwansky M., *Cornelius Nepos: Key Issues and Critical Approaches*, „Classical Journal" 2009-2010, 105, 2, s. 99-108.
Seibert J., *Forschungen zu Hannibal*, Darmstadt 1993.
Seibert J., *Hannibal*, Darmstadt 1993.
Stähelin F., *Geschichte der Kleinasiatischen Galater bis zur Errichtung der römischen Provinz Asia* (Diss.), Basel 1897.
Strabons Geographika mit Übersetzung und Kommentar (herausgegeben von S. Radt), Bd. VII, Buch IX--XIII: Kommentar, Hrsg. S. Radt, Göttingen 2008.
Swain S., *Plutarch's „Philopoemen and Flamininus"*, „Illinois Classical Studies" 1988, 13, 2, s. 335-347.
Titchener F., *Cornelius Nepos and the Biographical Tradition*, „Greece & Rome" 2002, 50, 1, s. 85-99.
Vitucci G., *Il regno di Bitinia*, Rome 1953.
Walbank F.W., *A Historical Commentary on Polybius*, vol. I, Oxford 1957.
Walbank F.W., *Polybius*, London 1972.
Wolny M., *Ariston de Tyr –messager ou complice d'Hannibal? Récits de Trogue Pompée, Tite-Live et Appien*, [w:] *Antiquitas Aeterna: Classical Studies Dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th Birthday*, red. K. Balbuza et al. (Philippika Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 153), Wiesbaden 2021, s. 507-514.
Wolny M., *Commemorando grandi successi al momento della sconfitta: Annibale a Capo Colonna*, [w:] *Marciando con Annibale: l'itinerario italiano delle truppe cartaginesi dal trasimeno a Capo Colonna* (atti delle Giornate di Studio Roma, 24-25 gennaio 2023), a cura di F. Ceci, G. Mandatori, L.I. Manfredi, Roma 2023, s. 205-211.
Wolny M., *Hannibal's Oath before Expedition to Gades (237 B.C.) – Functions and Way of Reception*, „Antiquitas" 2006, t. 27, s. 27-31.
Wolny M., *Silenus of Kale Akte and the Propaganda Process of Building Hannibal's Image*, „Echa Przeszłości" 2023, 14,3, s. 11-25.
Wood F.M., *The Tradition of Flamininus' "Selfish Ambition" in Polybius and Later Historians*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association" 1939, 70, s. 93-103.

HANNIBAL ARCHITEKTEM PLANÓW PRUSJASZA I?

Streszczenie

Rozważania dotyczą sytuacji międzynarodowej Bitynii (zwłaszcza wojny z Pergamonem) w kontekście możliwości określenia roli Hannibala, wykorzystując możliwie najpełniejszy obraz źródłowej prezentacji Barkidy i panowania Prusiasza I. Autor artykułu dochodzi do wniosku, że interesy polityczne Kartagińczyka i władcy Bitynii w pewnym stopniu się pokrywały. Prusiasz I stworzył okoliczności, aby Hannibal wkroczył na dwór w Bitynii, podczas gdy Kartagińczyk chciał zapewnić sobie dalszy azyl polityczny. Ponadto działania Hannibala mogły być motywowane perspektywą nowych sukcesów w walce ze sprzymierzeńcami Rzymu. Dlatego źródła odnotowują wysiłki Kartagińczyka na rzecz utworzenia lokalnej koalicji. Rzeczywistością, przez którą należy postrzegać działania Hannibala w Bitynii, jest przede wszystkim wojna między Bitynią a Pergamonem. W rzeczywistości Hannibal był architektem planów Prusiasza I – ale w granicach jasno określonych przez władcę.
Słowa kluczowe: Bitynia, Hannibal, Prusiasz I, Kartagina, Rzym

WAS HANNIBAL THE ARCHITECT OF PRUSIAS'S PLANS?

Summary

The considerations concern the international situation of Bithynia (especially the war with Pergamon) in the context of the possibility of determining the role of Hannibal, using the fullest possible view of the source presentation of Barcid and the reign of Prusias I. The author of the article reaches the conclusion that the political interests of the Carthaginian and the ruler of Bithynia coincided to some extent. Prusias I created the circumstances for Hannibal to enter the court in Bithynia, while the Carthaginian wanted to secure further political asylum for himself. In addition, Hannibal's actions may have been guided by the prospect of new successes in the fight against Rome's allies. Therefore, the sources record the Carthaginian's efforts to form a local coalition. The reality through which Hannibal's actions in Bithynia should be perceived is, above all, the war beetween Bithynia and Pergamon. In fact, Hannibal was the architect of Prusias I's plans – but within the limits clearly defined by the ruler.
Keywords: Bithynia, Hannibal, Prusias I, Carthage, Rome